ПЪТИЩА НА БАЛКАНСКИТЕ ЗОГРАФИ

ROADS OF BALKAN ICON-PAINTERS

ПЪТИЩА НА БАЛКАНСКИТЕ ЗОГРАФИ

Институт за изследване на изкуствата
Българска академия на науките

Пътища на балканските зографи

Редактор Бисерка Пенкова

София 2020

Institute of Art Studies
Bulgarian Academy of Sciences

Roads of Balkan Icon-painters

Edited by Bisserka Penkova

Sofia 2020

Книгата се издава с финансовата подкрепа на Национална научна програма „Културно-историческо наследство, национална памет и обществено развитие” (КИННПОР) при Министерство на образованието и науката

The book is published with the financial support of the National Scientific Program „Cultural Heritage, National Memory and Social Development”, Ministry of Education and Science

© Бисерка Пенкова, Иван Ванев, Майя Захариева, Маргарита Куюмджиева, Мария Колушева, Цвета Кунева, Цветан Василев
© Бисерка Пенкова - научна редакция
© Атанас Игов, Мария Тотоманова-Панева – превод на английски език
©Даниел Нечев – корица и графичен дизайн
© Институт за изследване на изкуствата, 2020

© Bisserka Penkova, Ivan Vanev, Maya Zaharieva, Margarita Kuyumdzhieva, Maria Kolusheva, Tsveta Kuneva, Tsvetan Vasilev
© Bisserka Penkova - academic editor
© Atanas Igov, Maria Totomanova-Paneva – English translation
© Daniel Nechev – cover and graphic design
© Institute of Art Studies, 2020

ISBN 978-954-8594-86-8

Автори	**Authors**
Бисерка Пенкова	Bisserka Penkova
Иван Ванев	Ivan Vanev
Майя Захариева	Maya Zaharieva
Маргарита Куюмджиева	Margarita Kuyumdzhieva
Мария Колушева	Maria Kolusheva
Цвета Кунева	Tsveta Kuneva
Цветан Василев	Tsvetan Vasilev

Съдържание

Увод 12

Зографите

Маргарита Куюмджиева. Късносредновековните живописци – професионален статус и методи на работа 20

Цвета Кунева. Костур и балканската живопис от края на XV и началото на XVI век 30

Майя Захариева. Бил ли е Кратово художествен център през втората половина на XV и през XVI век 38

Мария Колушева. Зографите от Крит и изкуството на Балканите през XV-XVI век 44

Като Меропи, църква „Успение Богородично“ (Мария Колушева) 52

Метеора, католикон на манастира „Св. Никола Анапавсас“ (Мария Колушева) 54

Мария Колушева. Зографите от т. нар. Епирска школа през XVI век 56

Янина, манастир „Св. Никола Филантропинон“ (Мария Колушева) 64

Велциста, църква „Св. Димитър“ (Мария Колушева) 66

Костур, църква „Св. Богородица Расиотиса“ (Мария Колушева) 68

Прибой (област Перник), църква „Успение Богородично“ (Мария Колушева) 70

Маргарита Куюмджиева. Зографи от селищата Линотопи и Грамоста на планината Грамос 72

Палатиция, църква „Св. Димитър“ (Мария Колушева) 82

Дивровуни, манастир „Успение Богородично“ (Мария Колушева) 84

Монодендри, църква „Св. Мина“ (Мария Колушева) 86

Дриовуно, манастир „Преображение“ (Мария Колушева) 88

Цветан Василев. Езикови съответствия между надписите от Алинския манастир „Св. Спас“ и църквата „Св. Петка“ в Селник 90

Иван Ванев. Първата реставрация на стенописите от църквата „Св. Богородица Витошка“ в Драгалевския манастир 98

Паметници

България

Алински манастир „Възнесение Христово“ (Маргарита Куюмджиева) 112

Бобошево, църква „Св. Теодор“ (Цвета Кунева) 116

Велико Търново, църква „Св. Георги“ (Мария Колушева) 120

Добърско, църква „Св. св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ (Мария Колушева) 124

Драгалевски манастир „Успение Богородично“ (Бисерка Пенкова) 130

Contents

Introduction 13

The Icon-painters

Margarita Kuyumdzhieva. Late medieval painters: professional status and methods of work 21

Tsveta Kuneva. Kastoria and the Balkan painting of the end of 15th – beginning of 16th centuries 31

Maya Zaharieva. Was Kratovo an artistic center in the second half of the 15th and in the 16th centuries 39

Maria Kolusheva. Cretan icon-painters and the Art on the Balkans in 15th and 16th centuries 45

Kato Meropi, Church of the Dormition 53

Meteora, Katholikon of the Monastery of St. Nicholas of Anapafsas 55

Maria Kolusheva. The Icon-painters from the School of Epirus 57

Ioannina, Monastery of St. Nicholas of the Philanthropinon 65

Veltsista, Church of St. Demetrius 67

Kastoria, Church of Panagia Rassiotisa 69

Priboy (province Pernik), Church of the Dormition 71

Margarita Kuyumdzhieva. Icon-painters from the villages in the Mountain of Gramos: Linotopi and Gramosta 73

Palatitsia, Church of St. Demetrius 83

Divrovouni, Monastery of the Dormition 85

Monodendri, Church of St. Minas 87

Dryovouno, Monastery of the Transfiguration 89

Tsvetan Vasilev. Linguistic Parallels between the Inscriptions from the Alino Monastery of St. Saviour and from the Church of St. Petka in Selnik 91

Ivan Vanev. The First Restoration of the Wall Paintings from the Church of the Holy Mother of God Vitoshka in the Dragalevtsi Monastery 99

Monuments

Bulgaria 113

Alino Monastery, Church of the Ascension (Margarita Kuyumdzhieva) 117

Boboshevo, Church of St. Theodore (Tsveta Kuneva) 121

Veliko Tarnovo, Church of St. George (Maria Kolusheva) 125

Dobarsko village, Church of St. Theodore Tyron and St. Theodore Stratilates (Maria Kolusheva) 131

Dragalevtsi Monastery of the Dormition (Bisserka Penkova)

Кремиковски манастир „Св. Георги“ (Цвета Кунева) 136
Куриловски манастир „Св. Йоан Рилски“ (Бисерка Пенкова) 142
Метох Орлица, църква „Св. ап. Петър и Павел“ (Майя Захариева) 146
Мисловщички манастир „Успение Богородично“ (Майя Захариева) 152
Роженски манастир „Рождество Богородично“ (Бисерка Пенкова) 156
Сеславски манастир „Св. Никола“ (Маргарита Куюмджиева) 166
Гърция
Костур, църква „Св. Богородица Кубелидики“ (Цвета Кунева) 174
Костур, църква „Св. Богородица на архонта
Апостолакис“ (Мария Колушева) 178
Костур, църква „Св. Димитър Елеуса“ (Мария Колушева) 182
Костур, църква „Св. Никола Магалиу“ (Цвета Кунева) 186
Костур, църква „Св. Никола на архонтисата Теологина“ (Цвета Кунева) 190
Костур, църква „Св. Никола на монахинята Евпраксия“ (Цвета Кунева) 194
Кустохори, църква „Св. Атанасий“ (Цвета Кунева) 198
Северна Македония
Брайчино, манастир „Св. Петка“ (Цвета Кунева) 204
Селник, църква „Св. Петка“ (Маргарита Куюмджиева) 210
Слимнички манастир „Св. Богородица“ (Мария Колушева) 214
Трескавец, манастир „Успение Богородично“ (Цвета Кунева) 220
Чебренски манастир „Св. Димитър“, църква „Св. Спас“ (Цвета Кунева) 228
Чучер, църква „Св. Никита“ (Цвета Кунева) 232
Сърбия
Горняк, манастир „Въведение Богородично“,
църква „Св. Никола“ (Майя Захариева) 240
Манастир „Св. Прохор Пчински“ (Майя Захариева) 244
Ново Хопово, манастир „Св. Никола“ (Бисерка Пенкова) 250
Погановски манастир „Св. Йоан Богослов“ (Цвета Кунева) 254
Албания
Зерват, църква „Успение Богородично“ (Мария Колушева) 262

Библиография 268

Kremikovtsi Monastery of St. George (Tsveta Kuneva) 137
Kurilo Monastery of St. John of Rila (Bisserka Penkova) 143
Orlitsa Nunnery, Church of the Holy Apostles Peter and Paul (Maya Zaharieva) 147
Mislovshtisa Monastery of the Dormition (Maya Zaharieva) 153
Rozhen Monastery of the Nativity of the Theotokos (Bisserka Penkova) 157
Seslavtsi Monastery of St. Nicholas (Margarita Kuyumdzhieva) 167
Greece
Kastoria, Church of Panagia Koubelidiki (Tsveta Kuneva) 175
Kastoria, Theotokos Church of Archon Apostolakis (Maria Kolusheva) 179
Kastoria, Church of St. Demetrius of Eleusa (Maria Kolusheva) 183
Kastoria, Church of St. Nicholas Magaliou (Tsveta Kuneva) 187
Kastoria, St. Nicholas Church of Archontissa Theologina (Tsveta Kuneva) 191
Kastoria, St. Nicholas Church of Nun Eupraxia (Tsveta Kuneva) 195
Koustochori, Church of St. Athanasius (Tsveta Kuneva) 199
North Macedonia
Brajcino, Monastery of St. Petka (Tsveta Kuneva) 205
Selnik, Church of St. Petka (Margarita Kuyumdzhieva) 211
Slimnitsa Monastery of the Virgin (Maria Kolusheva) 215
Treskavec Monastery of the Dormition (Tsveta Kuneva) 221
Chebren Monastery of St. Demetrius, Church of St. Saviour (Tsveta Kuneva) 229
Čučer, Church of St. Niketas (Tsveta Kuneva) 233
Serbia
Gornjak Monastery of the Presentation of the Theotokos,
Church of St. Nicholas (Maya Zaharieva) 241
Monastery of St. Prochorus of Pčinja (Maya Zaharieva) 245
Novo Hopovo, Monastery of St. Nicholas (Bisserka Penkova) 251
Poganovo Monastery of St. John the Theologian (Tsveta Kuneva) 255
Albania
Zervat, Church of the Dormition of the Theotokos (Maria Kolusheva) 263

Bibliography 268

Костур и балканската живопис от края на XV и началото на XVI век

Цвета Кунева

Възходът на костурските ателиета през последните десетилетия на XV в. е резултат от различни фактори – благоприятното географско положение на града, останал встрани от основните пътища на завоевателя, западането на балканските държави след османското нашествие, художествената традиция на Костур от предходните векове. Ключово е и разположението на града полуостров на Костурското езеро и до голямата река Алиакмон (Бистрица), която го свързва със Солун и от там с Константинопол. От друга страна, близостта на града до главни търговски пътища му е осигурила възможност за активен търговски и културен обмен с останалите балкански държави.

Освен стратегическото разположение на Костур, много важно е и обстоятелството, че градът е седалище на една от главните митрополии на Охридската архиепископия, което в голяма степен спомага Костур да запази живи традициите си.

Като главна причина за появата на костурските зографски ателиета често се изтъква ролята на отделни личности – на първия Цариградски патриарх след падането на Константинопол през 1453 г. – Генадий Схоларий (Chatzidakis 1976 (II), 183-184), на дъщерята на Георги Бранкович, съпруга на султан Мурат II и майка на Мехмед II Завоевателя – Мара Бранкович (Радојичић 1982, 261-262) или пък на особено талантлив анонимен зограф, около когото за кратко време се е формирало голямо ателие (Суботић 1998, 122).

Според Виктория Поповска-Коробар някои общи иконографски белези на костурските паметници и на произведенията на Охридската художествена школа от XV в. се появяват, тъй като двете формирования са различни прояви на дейността на една школа, чийто

Архангел Гавриил, църква „Св. Никита“ при Чучер, 1483/84 г.
Archangel Gabriel, Church of St. Niketas near Čučer, 1483/84

Kastoria and the Balkan painting of the end of 15th - beginning of 16th centuries

Tsveta Kuneva

The upsurge of the Kastoria studios in the last decades of the 15th c. was the result of different factors: the favorable geographic location of the town which is off the main routes of the conqueror, the decline of the Balkan states after the Ottoman invasion, the artistic tradition of Kastoria of the previous centuries. The location of the town-peninsula on the Kastoria Lake and near the big river Aliakmon (Bistritsa), which connects it with Thessaloniki and hence with Constantinople, is also crucial. On the other hand, the closeness of the town to the main trade roads prompted the active trade and cultural exchange with the rest of the Balkans.

Together with the strategic location of Kastoria, another very important fact stands out: the town is the seat of one of the main bishoprics of the Ohrid archbishopric, which helped Kastoria keep its traditions alive.

The role of some personalities is often stated to be the main reason for the appearance of the Kastoria icon-painting studios: the first Tsarigrad patriarch after the fall of Constantinople in 1453 Genadius Scholarius (Chatzidakis 1976 (II), 183-184), the daughter of Georgi Brankovic and wife of sultan Murat II and mother of Mehmed II the Conqueror Mara Brankovic (Радојичић 1982, 261-262) or the especially talented anonymous icon-painter who founded a big studio in a very short time (Суботић 1998, 122).

Viktorija Popovska-Korobar believes that the shared iconographic features of the Kastoria monuments and the works of the Ohrid artistic school of the 15th c. emerged because the two centers are different manifestations of the activity of a single school with a main center in Ohrid (Popovska-Korobar 1996). Gojko Subotić suggests that these similarities stem from its common root in a broader sense (Суботић 1998).

Св. Димитър, манастир Трескавец, кр. на XV в.
St. Demetrius, Treskavec Monastery, end of the 15th c.

Разпятие Христово, северна стена на наоса
Crucifixion, northern wall of the naos

следният от които през 2013 г., когато голяма част от сградите са разрушени, но църквата „Успение Богородично“ не е засегната.

Стенописи

По-голямата част от стените на католикона „Успение Богородично“ е покрита със стенописи от различни етапи. Най-старата живопис датира от 1334/35 г. и представя календарни сцени и прави светци в долния регистър, разположени в западните части на екзонартекса. Към края на 30-те – началото на 40-те години на XIV в. са изписани двата купола в същата западна част. Ктиторските портрети на източната стена на южната част на екзонартекса, както и фасадите на тази част от екзонартекса, са от 50-те години на XIV в.

От 1431 г. датира ликът на Богородица от нишата над южната врата, която води към наоса на църквата. Въз основа на изключителното стилово и иконографско сходство на живописта от по-голямата част от наоса, който е преизписан в края на XV в., със стенописите от Стария католикон на Големия Метеор и други паметници от костурския художествен кръг от периода, разглежданата живопис от Трескавец се датира в 1483/84 г., но няма запазени сигурни данни за това датиране.

Ктиторски надпис в олтарното пространство посочва, че през 1570 г. тази част от храма е изписана със средствата на Стоян Хранчев. Доста по-късно, в 1849 г. крушевски зографи са изписали слепия купол и западната стена на наоса.

Стенописи от 80-те години на XV в.

Стенописите от XV в. заемат купола, подкуполното пространство, централния и западния травей в наоса на манастирския католикон. Както е обичайно, куполът е зает от образа на Христос Вседържител и Небесна литургия, барабанът на купола – от фигури на пророци, а пандантивите – от евангелисти. Тези изображения от високите части на храма са претърпели по-късни намеси, вероятно през 1570 г.

В най-горния регистър на наоса е разположен цикълът на Великите Празници. Особеност при него е включването на образите на пророци в сцените Сретение, Кръщение, Разпятие Христово, Сваляне от Кръста, Преображение и Възнесение Христово.

Под този регистър следва пояс с медальони с бюстове на светци, от които могат да бъдат идентифицирани св. Викентий, св. Мина, св. Евстатий, св. Прокопий, св. Маркиан, св. Ананий, св. Азарий и св. Мисаил, св.

Св. Теодор Стратилат, южна стена на наоса
St. Theodore Stratelates, southern wall of the naos

the Betrayal of Judas, Christ before Pilate, the Leading of Christ and the Denial of St. Peter. On the northern wall and on the pilasters are presented the Carrying of the cross, the rare compositions of the Soldier giving Christ vinegar and bile to drink and Nailing to the cross, Judas' repenting and suicide, Lamentation, Division of the clothes and the Myrrhbearers at the Tomb of Christ (in the altar).

In the lowest zone there are depictions of a Royal Deesis and standing figures of saints. Most of them are depicted in couples but are located as mirror-images on the southern and on the northern walls. On the southern wall, before the iconostasis, are depicted Theotokos with Child, St. Nicholas, Sts Cosmas and Damian, and opposite them on the northern wall is the Royal Deesis. After that, as mirror images on the southern and the northern walls we can see St. Theodore Tyron and St. Theodore Stratelates, St. Apostle Peter and Apostle Paul, St. George and St. Demetrius, St. Zosimas and St. Mary of Egypt, St. Anthony, St. Euthymius and St. Theodosius the Cenobiarch. In the westernmost part of the northern wall there is an image of St. Mercuri